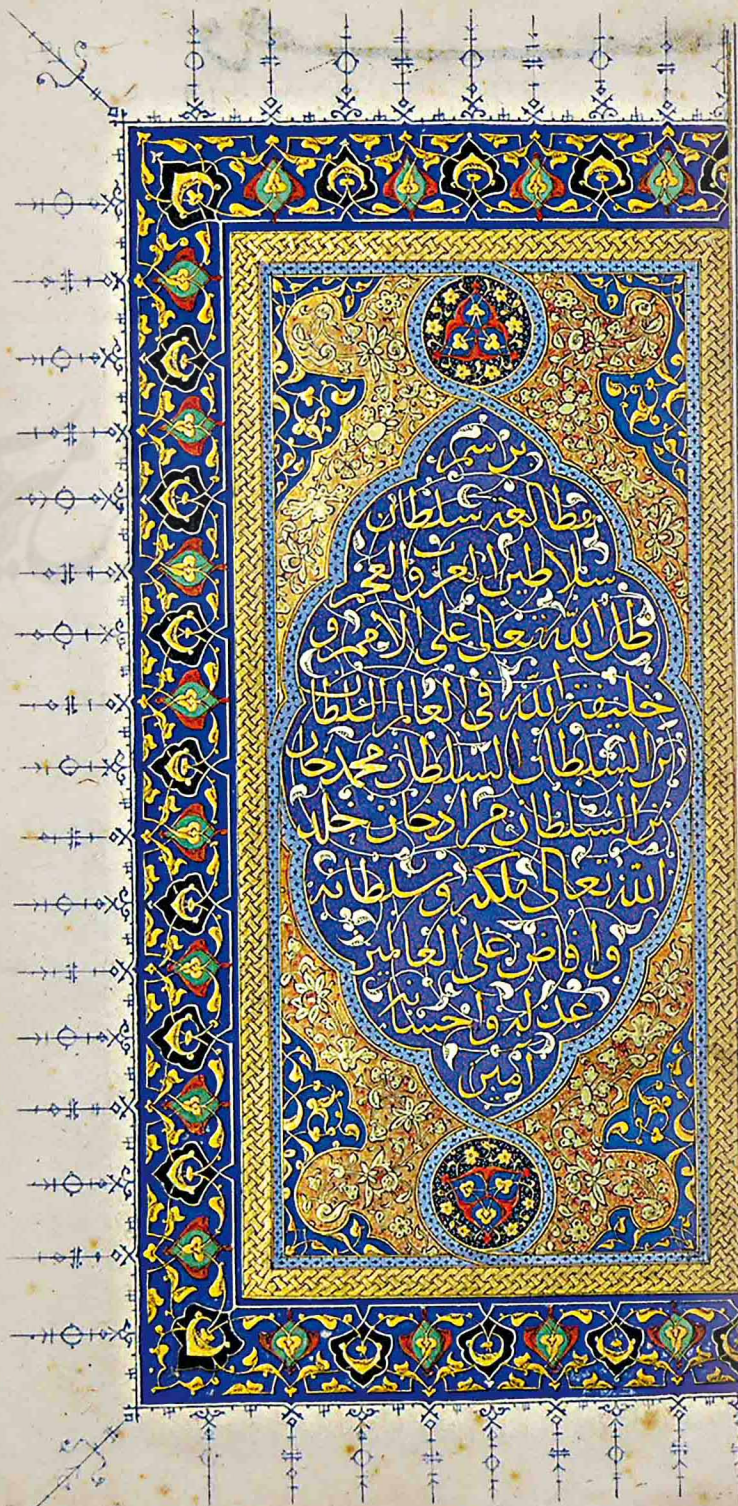

گزارش میراث

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دوره سوم، سال هفتم، شماره چهارم، زمستان ۱۴۰۱ [انتشار: زمستان ۱۴۰۳]

- جلال متینی و خدمات او به میراث مکتوب فارسی ● تخبیر الکلام، اثری نویافته از سیف‌الدین اسفرنگی در سبب نزول بعضی از آیات قرآن / بهروز ایمانی
- یادمانی از دوره سلجوقی در حلب / احمد عاصبار ● برخی واژه‌ها و اصطلاحات مغولی در الواسیل الی الریاسیل / علی صفری آق‌قلمه ● به نیروی بازوی کیخسروی: درباره نام گرجی الهوردی خان / محمدصادق میرزاابوالقاسمی ● برای محافظت و از روی مهرورزی: اعمال عاطفی در نقاشی‌های نسخه‌های خطی ترکی - ایرانی دوران مدرن متقدم / کریمتین گروبر، ترجمه: نسترن بجایی ● سه یادداشت ریشه‌شناسی: بشکول، بزکول، بشول، بشول، بزکول، بشکولین؛ دیزه؛ بلج / حسن رضایی باغ‌بیدی، ترجمه: میلاد یگلدو ● شواهدی بر درستی ترجمه بنداری از «ماده سهر» به «ناقه بنت ثلاثین» / حسین شهرابی ● درباره مفردات و رباعیات حسینعلی میرزا فرمان‌فرما / علیرضا خزایی ● درآمدی بر محصلات فهرست‌نویسی نسخ خطی فارسی در لهستان؛ نگاهی گذرا به نسخ خطی بهار دانش در ورشو و طوطی‌نامه در ورسلاو / ستاسواف آدام یاشکونسکی ● اشعار نویافته خالص استرآبادی / سید هادی میرزایی ● درنگی بر تصحیح احسن القصص؛ سنجش متن تصحیح‌شده احسن القصص با نسخه اساس (محفوظ در کتابخانه چلبی عبدالله ترکیه) / سید رضا موسوی هفتادر ● نقد و بررسی تفاوت ضبط‌های زرین‌قنانه با دست‌نویسی نویافته / صادق ارشی ● ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۱۵) / سید احمدرضا قائم‌مقامی ● زندگی و آثار فریدون بیگ / نصرالله صالحی

فهرست

سرتن

جلال متینی و خدمات او به میراث مکتوب فارسی..... ۳-۴

بسمه

تخیر الکلام، اثری نویافته از سیف‌الدین اسفرنگی در سبب نزول بعضی از سوره و آیات قرآن /
بهروز ایمانی ۵-۹
یادمانی از دوره سلجوقی در حلب / احمد خاچه‌یار ۱۰-۱۲
برخی واژه‌ها و اصطلاحات مغولی در الواسیل الی الرسایل / علی صفری آق‌قلعه ۱۳-۱۹
به نیروی بازوی کیخسروی: درباره نام گرجی اللوردی خان / محمّدصادق میرزا ابوالقاسمی ۲۰-۲۲
برای محافظت و از روی مهرورزی: اعمال عاطفی در نقاشی‌های نسخه‌های خطی ترکی - ایرانی دوران
مدرن / مقدم / کریستین گرویر: ترجمه: نستر نجانی ۲۳-۵۰
سه یادداشت ریشه‌شناختی: بشکول، پزکول، بشول، پزگول، بشکولیدن؛ دیزه؛ بلوچ / حسن رضایی باغبیدی:
ترجمه: میلاد بیگلر ۵۱-۵۴
شواهدی بر درستی ترجمه بنداری از «ماده سهر» به «ناقه بنت ثلاثین» / حسین شهرابی ۵۵-۶۳
درباره مفردات و رباعیات حسینعلی میرزا فرمان‌فرما / علیرضا خزایی ۶۴-۶۹
درآمدی بر معضلات فهرست‌نویسی نسخ خطی فارسی در لهستان: نگاهی گذرا به نسخ خطی بهار دانش
در ورشو و طوطی‌نامه در ورسلاو / ستانیسواف آدام باشکوفسکی ۷۰-۸۰
اشعار نویافته خالص استرآبادی / سیده‌های میرآقایی ۸۱-۸۷

نقد و بررسی

درنگی بر تصحیح احسن القصص؛ سنجش متن تصحیح‌شده احسن القصص با نسخه اساس (محفوظ در
کتابخانه چلبی عبدالله ترکیه) / سیدرضا موسوی هفتاد ۸۸-۹۹
نقد و بررسی تفاوت ضبط‌های زرین‌قبانامه با دست‌نویسی نویافته / صادق ارشی ۱۰۰-۱۱۳

پژوهش‌های باستان‌شناختی

ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۱۵) / سید احمدرضا قائم‌مقامی ۱۱۴-۱۱۷

ایران در متون و منابع عثمانی (۲۸)

زندگی و آثار فریدون بیک / نصرالله صالحی ۱۱۸-۱۲۲

صاحب امتیاز:

مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

مدیر مسئول و سردبیر: اکبر ایرانی

معاون سردبیر و سرویستار: مسعود راستی‌پور

مدیر داخلی: یونس تسلیمی پاک

طراح جلد: محمود خانی

چاپ دیجیتال: میراث

نشانی مجله:

تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و
ابوریحان، ساختمان فروردین (شماره ۱۱۸۲)، طبقه دوم.

شناسه پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲

دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.com
gozareh@mirasmaktoob.ir

بها: ۶۰۰،۰۰۰ ریال

روی جلد: دست‌نویسی مورخ ۸۷۰ق از تحریر
المجسطی، اثر نصیرالدین محمد بن محمد بن حسن
الطوسی (۵۹۷-۶۷۲ق)، که به رسم خزانه سلطان محمد
فاتح (۸۴۸-۸۸۶ق) انتساخته شده و اکنون به شماره
۱۳۶۰ در مجموعه فیض‌الله افندی در کتابخانه ملت
(استانبول) نگهداری می‌شود.

راهنمای نویسندگان و خوانندگان

- آرای مندرج در نوشته‌ها لزوماً منطبق با نظر گزارش میراث نیست.
- گزارش میراث در پذیرش و ویرایش مقالات مختار است.
- نقل مطالب این نشریه با ذکر مأخذ مجاز است.
- مقالاتی که پذیرفته نشده‌اند، بازگردانده نمی‌شوند.
- نسخه ویراسته و نهایی مقالات، حتی المقدور با تأیید نویسندگان به چاپ خواهد رسید.

از نویسندگان می‌خواهیم به نکات زیر توجه فرمایند:

- مقالات ارسالی نباید پیش‌تر در نشریه‌ای منتشر، یا همزمان به نشریات دیگر تحویل شده باشد؛ در غیر این صورت، مجله از چاپ دیگر مقالات نویسنده معذور است.
- نوشته‌های خود را به صورت تایپ‌شده با نرم‌افزار Word و به نشانی gozaresh@mirasmaktoob.ir بفرستید.
- تصاویر، جدول‌ها و نمودارها جداگانه و با فرمت JPEG یا TIFF ارسال شوند.
- به همراه مقالات مترجم، رونوشت متن اصلی و اطلاعات کامل کتاب‌شناختی مقاله ترجمه‌شده فرستاده شود.
- در مقالات نقد و بررسی، لازم است تصویر روی جلد کتاب، نیز مشخصات کتاب‌شناختی آن درج شود؛ شامل موارد زیر:
  - نام مؤلف. عنوان کتاب. نام مصحح/ مترجم. محل چاپ: ناشر، سال چاپ.
  - ارجاعات به صورت زیر تنظیم شود:
    - نام خانوادگی، تاریخ انتشار: [جلد/ شماره صفحه (مثلاً: افشار، ۱۳۸۹: ۲۱۲)].
    - تبصره: اگر ارجاع بعدی به اثری دیگر از همان نویسنده باشد، به جای نام خانوادگی: همو؛ اگر ارجاع بعدی به همان کتاب باشد، به جای نام خانوادگی و تاریخ نشر: همان؛ اگر ارجاع بعدی عین ارجاع قبلی باشد: همانجا.
  - کتابنامه در پایان مقاله به ترتیب الفبایی، بر اساس نام خانوادگی یا نام شهر مؤلفان، بدین شیوه تنظیم شود:
    - کتاب: نام خانوادگی/ نام شهر، نام (تاریخ انتشار). عنوان کتاب. [نام مترجم، مصحح و...]. [شماره ویراست]. محل نشر: ناشر. (مثلاً: آذرنوش، آذرتاش (۱۳۸۷). چالش میان فارسی و عربی. ویراست دوم. تهران: نشر نی).
    - مقاله در مجله: نام خانوادگی، نام (تاریخ انتشار). «عنوان مقاله». [نام مترجم]. نام نشریه، دوره یا سال، شماره: شماره صفحات. (مثلاً: صادقی، علی اشرف (۱۳۶۸). «یک قاعده آوایی». مجله زبانشناسی، سال ششم، ش ۲: ۶۲-۷۴).
    - مقاله در دانشنامه، مجموعه مقالات و...: نام خانوادگی، نام (تاریخ انتشار). «عنوان مقاله». [نام مترجم]. در: نام دانشنامه/ مجموعه مقالات. زیر نظر/ به کوشش. محل نشر: ناشر. شماره صفحات. (مثلاً: خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۱). «اهمیت و خطر مأخذ جنبی در تصحیح شاهنامه». در: سخن‌های دیرینه. به کوشش علی دهباشی. تهران: افکار. ص ۲۸۵-۳۱۲).
    - دستنویس: نام شهر، نام. عنوان کتاب. شماره دستنویس و کتابخانه. تاریخ کتابت. نام کاتب. (مثلاً: نیشابوری، معین‌الدین محمد بن محمود. بصائر یمنی. دستنویس ش ۳۵۸۴ کتابخانه ملی تبریز. مورخ پنجشنبه ۴ جمادی الاول ۶۸۰ق. به خط ابی‌الخیر محمد بن ابی‌بکر خراسانی تفتازانی.)

وطن بازرسانند. خالص از شیعیان مخلص اهل بیت^ع بوده و به حضرت علی^ع و خاندان او ارادتی شایسته داشته است و در مدح آنان، قصایدی را سروده است. (درخشان، ۱۳۵۴: ۲۰۹/۸۹-۲۲۱)

درخشان در مقاله^۱ دیگر نیز با استناد به نسخه^۲ خطی مجموعه‌ای که در ادامه^۳ مقاله به آن خواهیم پرداخت، به بررسی قصیده^۴ مهم^۵ او، که در منقبت حضرت علی بن موسی الرضا^ع با مطلع زیر سروده، پرداخته است:

شبی شنیدم که هر که شبها نظر ز فیض سحر نبندد
ملک ز کارش گره گشاید، فلک به کینش کمر نبندد
(درخشان، ۱۳۵۷: ۲۵۴/۲-۲۶۴)

دو تن از پژوهشگران و نویسندگان معاصر گرگان به معرفی شخصیت ادبی شاعر توجه کرده و شرح حال مختصری را از او نوشته‌اند.

نویسنده فرهنگ‌نامه^۶ مفاخر استرآباد و جرجان به نادرست تصور کرده که خالص استرآبادی و نجیبا استرآبادی دو شخصیت جدا هستند و در ذیل دو عنوان، ضمن اشاره‌ای کوتاه به شرح حال آنان به ذکر یک غزل از شاعر اکتفا کرده است (حسینی گرگانی، ۱۳۸۴: ۲۱۴/۱-۲۵۹/۲). نویسنده^۷ تاریخ فرهنگ و ادب گرگان و استرآباد نیز شرح حال مختصری از خالص استرآبادی نوشته و با استناد به مطالب درخشان به تعداد ابیات اشعار خالص استرآبادی در مجموعه^۸ شماره^۹ ۲۴۶۵ کتابخانه^{۱۰} دانشگاه تهران اشاره کرده، ولی چون به نسخه دسترس نداشته به ذکر یک غزل (همان غزلی که حسینی گرگانی نوشته) بسنده کرده است (معطوفی، ۱۳۸۹: ۲۴۲).

دانشجویی که از رساله^{۱۱} دکتری خود با عنوان «تصحیح انتقادی دیوان خالص اصفهانی» دفاع کرده، ضمن نگارش مقاله‌ای مستخرج از رساله^{۱۲} خود، به شرح حال خالص استرآبادی اشاره کرده و با استناد به مقاله^{۱۳} مهدی درخشان، بسیاری از مطالب او را تکرار کرده است. در آن مقاله، با بهره‌گیری از کتاب مآثر الکلام سرو آزاد بلگرامی شرح حال دو شاعر به نام خالص استرآبادی و خالص اصفهانی خلط شده و هر دو یکی پنداشته شده و اشعاری از هر دو شاعر نوشته شده است (ساوجی پور، ۲۰۱۵: ۲۲۲).

اشعار نویافته خالص استرآبادی

سید هادی میرآقایی

نویسنده و مدرّس زبان و ادبیات فارسی
Sh_miraghaee@yahoo.com

تأملی کوتاه در شرح حال شاعر

خالص استرآبادی، از سخن‌وران بزرگ ولی گم‌نام سده^{۱۴} یازدهم هجری، با مؤلف تذکره^{۱۵} نصرآبادی معاصر بوده است. او ابتدا در اشعارش «نجیب» تخلص کرده و سپس «خالص» را برگزیده است. نصرآبادی از او با نام «نجیبای استرآبادی» یاد کرده و در شرح حال او نوشته است:

نجیبای استرآبادی پاره‌ای مقلّمات خوانده، چند سال قبل از این به اصفهان آمده است. (نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۳۲۷)

استرآبادی در اصفهان با شاعران بزرگ معاشرت داشته و مانند غالب شاعران آزاده، اسباب عیش و طربی فراهم نداشته و همواره در رنج، بی‌کسی و زبونی غربت بوده و به فکر موطن و دیار خود اشعاری سروده است.

نخستین پژوهش‌گری که در دوره^{۱۶} معاصر به معرفی شخصیت ادبی خالص استرآبادی توجه کرد و شرح حال و نمونه‌ای از اشعار او را نوشت مهدی درخشان بود. او در دو مقاله^{۱۷} جداگانه ضمن معرفی و توصیف شخصیت ادبی خالص استرآبادی، به برخی از سروده‌های شاعر اشاره کرده و نوشته است:

خالص به شهرهای نجف و مکه مسافرت کرده و آرزوی زیارت آرامگاه امیرالمؤمنین^ع را در سروده‌ای بیان کرده است. همچنین شرح حال سفر خود را به مکه بیان می‌کند و آداب و مراسم حج را، آنچه بجا آورده، بازمی‌گوید و در آخر از خدا می‌خواهد تا او و همه^{۱۸} غریبان را سلامت به

از سال مرگ خالص استرآبادی اطلاعی به دست نیامده، ولی از مجموعه خطی نفیسی که در سال ۱۱۰۴ ق نوشته شده و اشعار او در آن درج است، این گونه فهمیده می‌شود که تا سال ۱۱۰۴ ق در قید حیات بوده است.

منبع‌شناسی اشعار خالص استرآبادی

۱. مجموعه

این مجموعه شامل رساله‌ها و بخش‌های متفاوتی از جمله تحفة العالم میرزا ابوطالب موسوی فندرسکی (ادیب و فقیه اواخر دوره صفوی، در معرفی شخصیت شاه سلطان حسین و ویژگی‌ها و خصلت‌های او)، بحر طویل صائب تبریزی، جنگ اشعار (سروده‌هایی از شاعران معروف مانند نظیری، کلیم کاشانی، مولوی، وحید نواب زمانی و...)، ترجمه و شرح عهدنامه مالک اشتر و غیره است. این نسخه را، که به شماره ۲۴۶۵ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود، مهدی درخشان در همان دو مقاله مزبور معرفی کرده و نوشته است

نگارنده در میان نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نسخه‌ای گران‌بها و نفیس یافتم، مخطوط و مذهب، با خطی خوش و حواشی و تزیین‌هایی دلکش که در سال ۱۱۰۴ ق فراهم آمده که به حقیقت گنجینه‌ای است از لالی اشعار آبدار و آثار و منشآت کم‌نظیر سخنوران و نویسندگان زمان. این نسخه متعلق به کتابخانه سلطنتی صفویه بوده و جلد آن یکی از نفایس کم‌نظیر است. صفحات کتاب تمام زرافشان و تزیین‌ها و نگارش سرلوحه‌های آن در غایت زیبایی است و نسخه‌ای است بسیار مهم و منحصر به فرد. (درخشان، ۱۳۵۷: ۲۵۶)

شگفت آن‌که نزدیک به پنجاه سال از معرفی این نسخه می‌گذرد و همچنان مورد بی‌مهری محققان قرار گرفته و اشعار شاعران در این اثر مهم تا کنون تصحیح و چاپ نشده است.

۲. دیگر نسخ خطی

نسخ خطی متعدّد موجود در کتابخانه‌ها، از جمله کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی و غیره.

***

با استناد به نسخ خطی و سروده‌های نویافته خالص استرآبادی، می‌توان گفت او در چند قالب مهم شعری طبع آزمایی کرده که در زیر به آن‌ها اشاره خواهیم کرد:

الف. قصاید

با جست‌وجو در نسخ خطی کتابخانه‌ها، از خالص استرآبادی سه قصیده در منقبت حضرت علی^ع و دو قصیده در ستایش حضرت علی بن موسی الرضا^ع به دست آمد. قصاید منقبتی شاعر در ستایش حضرت امیرالمومنین عبارتند از:

۱. یک قصیده با مطلع زیر شروع می‌شود که بیست و شش بیت دارد. این سروده مورد اقبال بیاض‌نویسان قرار گرفته و چندین نویسنده یا همه ابیات قصیده یا برگزیده‌ای از آن را در اثر خود ثبت و ضبط کرده‌اند:

بهار آمد به آب و تاب و رنگ و بو و زیب و فر
مزین ساخت باغ و راغ، کوه و دشت و بحر و بر^۱

۲. قصیده‌ای سی و سه‌بیتی، با مطلع زیر:

از آب و تاب و رنگ و بو در جلوه دارد یار من
در در صدف، مه بر فلک، می در قدح، گل در چمن

(مجموعه ش ۲۴۶۵، گ ۱۴-۱۷)

مصحح مدایح الاثمه دو قصیده یادشده را به نادرست به میرزا رحیم سمنانی، که او نیز تخلص شاعری‌اش «خالص» بوده، نسبت داده است. مؤلف مدایح الاثمه از سمنانی هفت قصیده، یک ترکیب‌بند ناقص و یک مخمس آورده است (کرباسی، ۱۳۹۷: ۶۶۲، ۶۶۶).

۳. قصیده‌ای سی و پنج‌بیتی، با مطلع زیر:

صبح و ساقی و شراب و شفق و باغ و بهار
من و گلزار و نگار و بغل و بوس و کنار

(مجموعه ش ۲۴۶۵، گ ۶۳-۶۴)

دو قصیده استرآبادی در منقبت حضرت علی بن موسی الرضا عبارتند از:

۱. الف. قصیده‌ای سی و یک‌بیتی، با مطلع زیر:

۱. تحفة العالم، گ ۱۳-۱۴؛ جنگ ش ۴۳۱۴، گ ۱۲۶؛ بیاض ش ۱۴۰۳۹، گ ۹-۱۰؛ جامع المناقب، ص ۱۲۶-۱۲۷.

چمن چون غنچه از شوخی به پیراهن نمی‌گنجد
مگر بر گوش گل‌ها خوانده بلبل داستانش را
در آن گلشن که گوید غنچه حرفی از لب لعلش
صبا سازد لبالب از دُر شبنم دهانش را
(جنگ اشعارش ۲۶۶۲، گ ۱۷)
مؤلف جنگ ۳۸۶۳ فقط بیت اول را آورده است (گ ۷۰).

۳

شکرین چون پسته خواهی گر دهان خویش را
سبز در کام خموشی کن زبان خویش را
از سیه‌چشمان نگاه گرم کی بیند کسی؟
تا نسازد سرمه مغز استخوان خویش را
روزگاری شد که مشق گوشه‌گیری می‌کنم
تا دمی قربان شوم ابروکمان خویش را
چون تنورت گر به رزق خلق دلسوزی بود
در دو عالم می‌توانی پخت نان خویش را
(جنگ اشعارش ۲۶۶۲، گ ۱۷)
مؤلف جنگ ۳۸۶۳ بیت اول و آخر این غزل را آورده است
(گ ۶۹).

۴

آن که بی می سرخ‌رو دارد ایاغ لاله را
کرده از عکس رُخت روشن چراغ لاله را
تا تو آبی در چمن یک صبح‌دم در انتظار
چشم بر راهت سیه گشته‌است داغ لاله را
از شهیدان نگاه خویشتن یادی بکن
جلوه‌گاه خود کنی هر گاه باغ لاله را
از دم سرد رقیبان داغ عشقم به نشد
باد و باران گل نمی‌سازد چراغ لاله را
(جنگ اشعارش ۲۶۶۲، گ ۳۳)

۵

سالک شبگرد مه در جست‌وجوی کوی کیست؟
آفتاب صبحدم آینه‌دار روی کیست؟

۲. رستاخیز، ۱۳۸۲: ۴۸۲/۲-۴۸۴؛ مجموعه ش ۲۴۶۵، گ ۱۲-۱۳ (در
مجموعه مزبور، فقط مطلع دوم قصیده آمده است).

شبی شنیدم که هر که شب‌ها نظر ز فیض سحر نبند
ملک ز کارش گره گشاید، فلک به کینش کمر نبند
(همان، گ ۲۱؛ جنگ اشعارش ۲۶۶۲، گ ۱۲۸)
هشت بیت از این قصیده به‌عنوان غزل به‌نادرست به
صفای اصفهانی نسبت داده شده‌است (صفای اصفهانی
۱۳۳۷: ۲۲۹). همچنین مؤلف کتاب منتخب الاشعار فی
مناقب الابرار قصیده مزبور را به‌نام «خالص مشهدی»
آورده‌است (رستاخیز، ۱۳۸۲: ۴۰۴/۲).

۲. قصیده‌ای سی‌وهشت‌بیتی، با این مطلع:

نوبهار آمد ز بس خندید در گلزار گل
شد زمین گل، آسمان گل، هم در و دیوار گل^۲

ب. غزل‌ها

همان‌گونه که در ابتدای مقاله یاد شد، مهدی درخشان در
مقاله خود چند غزل از خالص استرآبادی آورده‌است. ما
نیز با جست‌وجو در نسخ خطی گوناگون، غزل‌های زیر را
استخراج کرده‌ایم که البته به‌جهت پرهیز از اطاله، به نقل
ابیات گزیده‌ای از هر غزل بسنده می‌کنیم:

۱

خوشا باغی که گر آید نسیم نوبهار آن‌جا
ز رنگ لاله می‌بندد به شاخ گل نگار آن‌جا
نظر بر گلشنی دارم که در چشم از تماشایش
نگه پادر حنا گردد به سیر لاله‌زار آن‌جا
ز بس آب و هوای این چمن نشو و نما دارد
ز شادابی نهال از جا جهد فواره‌وار آن‌جا
ز شوخی بس که گل‌هایش به یکدیگر نواخوانند
بود هر غنچه گل بلبلی بر شاخسار آن‌جا
چنان از دامن گل‌هاش دست خار کوتاه است
که در دل‌ها نمی‌باشد ز خواهش خارخار آن‌جا
(جنگ اشعارش ۲۶۶۲، گ ۷)

۲

پری رویی که من دارم نمی‌دانم مکانش را
مگر یابم گهی از شیشه دل‌ها نشانش را

۸

به باغ از بس که چشم بلبلان محو رخ گل شد
قبای اطللس گل از حریر چشم بلبل شد
در آن گلشن که گردد سرو موزون، بید مجنون
به یاد زلف او آهی کشیدم شاخ سنبل شد
ز بس دارم خیال آن گل و رو در نظر خالص
به هر جا قطره اشکی ... گل شد
(جنگ اشعار ش ۳۸۶۳، گ ۶۹)

۹

چه خوش است آن که یارم ز سفر رسیده باشد
به برش کشیده باشم، به برم کشیده باشد
شب و روز بی قرارم، همه چشم انتظارم
که سفر کشیده یارم به کجا رسیده باشد
چو شود ز ره نمایان من و او بغل گشایان
به سویش دویده باشم، سوی من دویده باشد
دل خالص این تمنّا ز کسی امید دارد
که سخن نگفته باشی به سخن رسیده باشد
(مجموعه ش ۲۴۶۵، گ ۱۸)

این غزل به نادرست در نسخه دیوان خالص اصفهانی
که در سال ۱۱۳۷ ق کتابت شده به او نسبت داده شده است
(گ ۷۳). این غزل در مجموعه ۲۴۶۵ کتابخانه مرکزی
دانشگاه تهران نیز ثبت شده است (گ ۶۹). همچنان که در
مقدمه مقاله ذکر شد، با توجه به تاریخ کتابت مجموعه
مربور در سال ۱۱۰۴ ق، نسبت یادشده نادرست است.

۱۰

دوش دیدم به خرابات بت باده فروش
به قلدح دست به دست و به سبو دوش به دوش
همچو شاخ گل شبنم زده در شادابی
جام می بر کف و سر تا به قدم گوهرپوش
پیش رفتم که بینم رخ آن ساقی مست
جام پر کرد و به من داد که بستان و بنوش
گفتم از حرمت و حلیت این باده بگو
تا شوم فارغ از اندیشه هر زهدفروش

آسمانها از کواکب چشم بر راه کیند؟
شب نشینان را نظر بر حلقه گیسوی کیست؟
ماه نو در آسمان با آن همه آزادگی
از نظر افتاده طاق خم ابروی کیست؟
دل کجا و کنه آن؟ بحر حقیقت از کجا؟
کی گهر داند که آب رویش از پهلوی کیست؟
(جنگ اشعارش ۲۶۶۲، گ ۷)

شاعر این سروده را به استقبال غزل صائب سروده که بیت
زیر مطلع آن است:

زلف شب عنبرفشان از نکهت گیسوی کیست؟
چهره روز آفتابی از فروغ روی کیست؟
(صائب تبریزی، ۱۳۶۵: ۲/۶۲۴)

۶

بحر مواج سخن سینه پرجوش من است
صدف گوهر معنی لب خاموش من است
مطلع صبح که مشهور بود در عالم
نرد باطل شده صفحه مقوش من است
هر قد سروی و هر شاخ گل موزونی
تربیت کرده [و] پرورده آغوش من است
ابلق لیل و نهار است مرا مرکب شوق
آسمان از مه و خور غاشیه بردوش من است
مستم از میکده و ساقی کوثر خالص
خم صهبای حقیقت دل پرجوش من است
(جنگ اشعارش ۲۶۶۲، گ ۷۶)

چهار بیت اول غزل در جنگ اشعار ۳۸۶۳ درج شده است
(گ ۶۹).

۷

ای بی لب توام به دهان قند ناب تلخ
در کام جان بی لب لعلت شراب تلخ
ز آن دم که دهر زهر فراق توام چشاند
شد در مذاق عیش مرا خورد و خواب تلخ
کردم سوال بوسه به شیرینی لب
نبود طریق لطف که گویی جواب تلخ
(جنگ ش ۷۹۴۵، گ ۹۴)

ج. مخمّس

خالص استرآبادی این مخمّس را از غزل امیرخسرو دهلوی
تضمین کرده که مطلع آن بیت زیر است و پنج بند دارد:

چشمِ هر شبَنم که مَحْوِ آن گلِ رخسار شد
باده شد، پیمانۀ شد، آینه شد، دیدار شد

(ارژنگ، ۱۳۹۰: ۸۹)

از خدنگ چشم مستت سینه‌ها افگار شد
از سحابِ حُسن تو گل‌های بُستان خار شد
در فراق روی آن مه دیده‌ها خونبار شد
«چشمِ هر شبَنم که محو آن گل رخسار شد
باده شد، پیمانۀ شد، آینه شد، دیدار شد»^۵

د. ترجیع‌بند

راقم سطور در یکی از جنگ‌ها ترجیع‌بندی به نام خالص
یافت که بیست‌ودو بند دارد و در هر بند ده بیت. این
ترجیع‌بند در منقبت اهل بیت پیامبرؑ سروده شده و در هر
بند، حرف روی قافیه یکی از حروف الفبای فارسی است.
البته همه حروف در قافیه‌ها نیامده‌است.

دوش در کنج بی‌دماغی‌ها
خفته بودم چو بخت بی‌پروا
دل فسرده ز مهر مهرویان
لیک سرگرم از آتش سودا

بیت زیر بیت ترجیع است:

کیمیای سعادت ازلی
دوستی علی و آل علی
(جنگ ش ۴۶۶۶، گ ۲۹۷-۳۱۲)

۳. شمعاع، جنگ، ش ۹۶۴۸، گ ۷۶؛ جنگ ش ۷۹۴۵، گ ۹۴؛ دو بیت اول این
غزل در مجموعه اشعار ش ۸۹۴۵ (گ ۶۱) نیز آمده‌است؛ فقط بیت اول
این غزل در دو جنگ اشعار ش ۲۶۶۲ (گ ۲۳۲) و جنگ اشعار ش ۳۸۶۳
(گ ۷۰) و لطایف الخیال محمدصالح رضوی (ش ۱۱۷، گ ۱۷۵) آمده‌است.
۴. جنگ اشعار ش ۳۸۶۳، گ ۷۰؛ رضوی، لطایف الخیال، ش ۱۱۷،
گ ۱۳۷.
۵. جنگ ش ۷۹۴۵، گ ۶۳-۶۴ (بند سوم مخمّس در این جنگ ثبت نشده‌است)؛
جنگ اشعار ش ۲۷۴۱۸۲، گ ۱۷-۱۸؛ مجموعه اشعار ش ۱۱۴۶،
گ ۹۸-۹۹ (در این نسخه، بندهای دوم و چهارم نیامده‌است).

گفت همراه من آ تا در میخانه راز
تا برآید دل و چشم تو ز خواب خرگوش...
نظر از دوستی ساقی کوثر یابد
هر که از صدق کند این می خالص را نوش
(رضوی، لطایف الخیال، ش ۱۱۷، گ ۹۴)

۱۱

رقیبا من نمی‌گویم گل و باغ و بهار از من
بهار از تو، گل از تو، هر دو عالم از تو، یار از من
کجا عشق زبردستی که از یک چند پردازد
هوا از من، هوس از من، دل از من، خارخار از من
به خالص عفو کن جانا به قدر این که می‌گوید
خطا از من، بد از من، عجز از من، انکسار از من^۳

۱۲

نوبهار آمد نگریدی دلا دیوانه، حیف
لاله‌سان در دشت نگرفتی به کف پیمانۀ، حیف
در گل ساغر گلاب عیش نگرفتی، دریغ
مست چون گشتی نکردی گریه مستانه، حیف
نه اسیر دام زلفی نه صغیر ناله‌ای
مرغ دل را کرده [ای] مشغول آب و دانه حیف
روزگاری شد که لاف ... می‌زنی
می‌تراود از تو گاهی حرف بی‌دردانه حیف
(جنگ ش ۸۹۴۵، گ ۶۲)

۱۳

در دو جهان نیست کس غیر خدا دوست دوست
ما همه هیچیم هیچ هرچه بود اوست اوست
او همه اصل است اصل، ما همه فرعیم فرع
او همه مغز است مغز، ما همگی پوست پوست
(جنگ ش ۳۸۶۳، گ ۷۰)

۱۴

ز قطره‌های سرشک دو چشم گریانم
دکان شیشه‌فروشی گشوده مژگانم
چو بلبل‌ی که برآرد سر از شکاف قفس
ز شوق روی تو سر زد دل از گریبانم^۴

ه. مسمط

در نسخ خطی یک مسمط یا نوعی ترجیع‌بند از خالص یافت شد:

آن مؤذن که سحرگه ز خدا یاد کند
خفتگان را به ره بندگی ارشاد کند
هیچ دانی ز چه این ناله و فریاد کند؟
این همه از پی آن است که زر می‌خواهد
آن قلندر که زند پای سلامت بر سنگ
شهر در شهر کند سیر و زند بوزه و بنگ
شعرهای غلط از بر کند او رنگ به رنگ
این همه از پی آن است که زر می‌خواهد
خالص ارخفت و [ار] خواری و [ار] درد و محن
در غریبی کشد و یاد نیارد ز وطن
هر زمان تازه کند طرح دگرگونه سخن
این همه از پی آن است که زر می‌خواهد
(جنگ‌ش ۴۴۹۰، گ. ۸)

و. مثنوی

از خلال مطالعه نسخ خطی، سه مثنوی زیر به دست آمد:
۱. خالص در مثنوی‌ای که سی و دو بیت دارد اسب خود را توصیف کرده‌است:

مرادر زیرزین لاغر سمندی است
که هر مویش به دست و پا کمندی است
بود از لاغری و خشکی و رنج
سرایا استخوان چون اسب شطرنج
سرایا استخوانش بس شکسته
سوارش چون بجل بر خر نشسته
ز بس باب دوال و تازیانه است
تو گویی یابوی نقاره‌خانه است
(مجموعه‌ش ۲۴۶۵، گ. ۲۰-۲۱)

۲. شاعر این مثنوی را، که شامل سی و دو بیت است، در توصیف و تاریخ تألیف کتاب لطایف الخیال میرزا صالح شیرازی سروده‌است. مؤلف مثنوی را در صدر کتاب آورده‌است. چند بیت آن در زیر می‌آید:

حَبّذا این کتاب فَرخ‌فال
که بود گلستان اهل کمال
مَدّ بسم اللّٰهش که سرطراست
در نظرها چو موج آب بقاست
این کتابی است پیش صاحب دید
صفحه‌اش صبح و مطلعش خورشید
یا که بحری است هر ورق صدفش
که پُر از گوهر است هر طرفش
نسخه‌ای با کمال رنگینسی
تحفه [ای] این‌چنین که می‌بینی
سعی بنمود میرزا صالح
جمع فرمود میرزا صالح
آن که او را به وصف حاجت نیست
هیچ وصفی به از سیادت نیست
خالص این تحفه تمام‌عیار
هست مجموعه بهشت و بهار
خواهی از زین کتاب تاریخش
شد «گل انتخاب» تاریخش

ماده تاریخ تألیف کتاب، که سال ۱۱۰۴ ق است، از مصراع اخیر به دست می‌آید (رضوی، لطایف الخیال، ش ۹۳۹۵، گ. ۱۵؛ همان، ش ۸۲۱۷، گ. ۱۲).

۳. مثنوی دیگر نیز بعد از مثنوی پیشین نوشته شده‌است و پانزده بیت دارد:

شمع رویت چرخ را پروانه کرد
عالمی را سوخت و پروا نکرد
شد ز حُسن او جهان آینه‌دان
گلرخان را عکس آن آینه دان
بعد پیغمبر علی برحق شناس
واجب است این معرفت بر حق شناس

(رضوی، لطایف الخیال، ش ۹۳۹۵، گ. ۱۵)

از خالص استرآبادی در نسخ خطی رباعیات و تک‌بیت‌های زیادی ثبت و ضبط شده که در مقاله‌ای دیگر به بررسی و ذکر آن‌ها خواهیم پرداخت.

- جنگ. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۷۹۴۵.
- خالص اصفهانی. دیوان اشعار. کتابخانه مجلس، ش ۸۰۵۷۲.
- رضوی، میرزا محمد صالح. لطایف الخیال. کتابخانه مجلس، ش ۱۱۷.
- _____ . لطایف الخیال. کتابخانه مجلس، ش ۹۳۹۵.
- _____ . لطایف الخیال. تنظیم و تبویب محمدنصیر نصرت، کتابخانه مجلس، ۸۲۱۷.
- سبزواری، محمد مقیم. جنگ اشعار. کتابخانه مجلس، ش ۸۹۴۵.
- شعاع، محمد حسین، جنگ. کتابخانه مجلس، ش ۹۶۴۸.
- مجموعه (تحفة العالم). کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۲۴۶۵.
- مجموعه اشعار. کتابخانه مجلس، ش ۸۹۴۵.
- مخمس، کتابخانه ملی ایران، ش ۲۷۴۱۸۲.

منابع

- الف. کتب چاپی
- ارژنگ، غلامرضا (۱۳۹۰). چهارصد غزل برگزیده شاعران کهن و معاصر. تهران: قطره.
- اصفهانی، صفا (۱۳۳۷). دیوان اشعار. تصحیح احمد سهیلی خوانساری. شرکت اقبال و شرکا.
- حسینی گرگانی، میر تقی (۱۳۸۴). فرهنگ‌نامه مفاخر استرآباد و جرجان. گرگان: پیک ریحان.
- درخشان، مهدی (۱۳۵۷). مجموعه سخنرانی‌های ششمین کنگره تحقیقات ایرانی. جلد دوم. ارومیه: انتشارات دانشگاه آذربایجان.
- _____ (۱۳۵۴). «خالص استرآبادی سخنوری بزرگ که نام وی در تذکره‌ها نیامده». فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ش ۸۹: ۲۰۹-۲۲۱.
- رستاخیز، عباس (۱۳۸۲). منتخب الاشعار فی مناقب الابرار. هرات: نشر عرفان.
- ساوجی پور، سمانه (۲۰۱۵). «خالص استرآبادی، شاعر گمنام». مجله تحقیقات فارسی، هند: بخش فارسی دانشگاه دهلی، ش ۲۱: ۲۲۲-۲۳۴.
- صائب تبریزی (۱۳۶۵). دیوان اشعار. به کوشش محمد قهرمان. تهران: انتشارات علمی - فرهنگی.
- کاشی، عبدالغنی (۱۳۹۷). مداخله الاثمه. تصحیح مهدی کرباسی. قم: انتشارات روز دهم.
- معطوفی، اسدالله (۱۳۸۹). تاریخ فرهنگ و ادب گرگان و استرآباد. گرگان: مکتومقلی فراغی.

ب. نسخ خطی

- بیاض، کتابخانه مجلس، ش ۱۴۰۳۹.
- تذکره الشعرا. مرکز احیای میراث اسلامی، ش ۳۸۶۳.
- جامع المناقب، کتابخانه مجلس، ش ۵۶۷۹.
- جنگ، کتابخانه مجلس، ش ۱۱۴۶.
- جنگ اشعار. کتابخانه مجلس، ش ۲۶۶۲.
- جنگ، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۴۳۱۴.
- جنگ. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۴۴۹۰.
- جنگ. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۴۶۶۶.
- جنگ. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۷۹۴۵.
- مجموعه. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۲۴۶۵.
- جنگ اشعار. کتابخانه مجلس، ش ۲۶۶۲.

Gozaresh-e Miras

101

Quarterly Journal of Textual Criticism,
Codicology and Iranology
Third Series, vol. 7, no. 4, Winter 2022
[Pub. Winter 2024]

Proprietor:

The WRITTEN HERITAGE RESEARCH INSTITUTE

Managing Director & Editor-in-Chief:

Akbar Irani

General Editor:

Masoud Rastipour

Managing Editor:

Younes Taslimi-Pak

Cover:

Mahmood Khani

Print:

Miras

No. 1182, Enghelab Ave.,
Between Daneshgah St. & Abureyhan St.,
Tehran, Iran

Postal Code: 1315693519

Tel: 66490612, **Fax:** 66406258

Website: www.mirasmaktoob.com

E-mail: gozaresh@mirasmaktoob.ir

Table of Contents

Editorial

Jalal Matini and His Contributions to the Persian Written Heritage 3-4

Articles

Takhbīr al-Kalām: A Newly Found Work by Sayf al-Dīn Isfarangī on the Reasons for Revelation of Some of the Quran's Surahs and Verses / Behrouz IMANI 5-9

A Remnant of the Seljuq Period in Aleppo / Ahmad KHAMEYAR 10-12

A Few Mongolian Words and Expressions in *Al-Wasā'il Ilā al-Rasā'il* / Ali SAFARI AQ-QALEH 13-19

By the Might of the Royal Arm: on the Georgian Name of Allāhwerdī Khān / MohamadSadegh MIRZAABOLQASEMI 20-22

In Defense and Devotion: Affective Practices in Early Modern Turco-Persian Manuscript Paintings / Christiane GRUBER; Translated by Nastaran NEJATI 23-50

Three Etymological Notes / Hassan REZAI BAGHBIDI; Translated by Milad BIGDELOO 51-54

Some Evidence for the Accuracy of Bundari's Translation of *Māda Sihr* to *Nāqatu Binti Thalāthīn* / Hossein SHAHRABI 55-63

On the Monostichs and Quatrains of Hussayn 'alī Mīrzā Farmānfarmā / AliReza KHAZAI 64-69

An Introduction to the Challenges of Cataloging Persian Manuscripts in Poland: An Overview of the Manuscripts of *Bahār-i Dānish* and *Ṭuṭī Nāma* in Warsaw and Wrocław / Stanislaw Adam JAŚKOWSKI 70-80

Newly Discovered Poems of Khālis-i Astarābādī / Seyyed Hadi MIRAGHAI 81-87

Reviews and Critiques

A Contemplation on the Edition of *Ahsan al-Qiṣaṣ*: Collating the Edited Text with the Base Manuscript (Preserved in the Library of Celebi Abdullah in Turkey) / Seyyed Reza MOUSAVI HAFTADOR 88-99

A Review of the Textual Variations Between the Edited Text of *Zarrin Qabā Nāma* and a Newly Discovered Manuscript / Sadegh ARSHI 100-113

Essays on Research

What Does an Etymologist Do? (15) / Seyyed AhmadReza QAEMMAQAMI 114-117

Iran in Ottoman Texts and Sources (28)

Life and Works of Freyduṅ Beyk / Nasrollah SALEHI 118-122